

A romák irodalma

Ausztria

Ausztriában a 15. század óta élnek romák. Mária Terézia (1717-1780) különböző erőszakos intézkedések révén megpróbálta őket a többségi nemzetbe beolvasztani. Fia, József folytatta az asszimilációs politikát, rendeletet hozott arra nézve, hogyan öltözhetnek, hol dolgozhatnak a romák, ugyanakkor megtiltotta anyanyelvük használatát.

A nemzeti szocializmus időszakában, a második világháború idején az ausztriai romák éppúgy üldözésnek voltak kitéve, mint a németországiak. Több tízezen lelték halálukat koncentrációs táborokban.

1960-ig főként Burgenlandban éltek romák. Azóta azonban Jugoszláviából mintegy ötvenezren telepedtek át vendégmunkásként, ezek többsége Bécs felé orientálódott. Jelenleg mintegy 70 000 roma él az országban.

Az osztrák személyazonossággal rendelkező romáknak alkotmányos kisebbségi jogaik vannak. Ezek értelmében egyesületeket hozhatnak létre, és folyóiratokat adhatnak ki¹. Az újabban kibontakozó kulturális tevékenységek pozitívan hatnak a még gyerekcipőben járó ausztriai roma irodalomra.

Az egyik legismertebb ausztriai roma író Ceija Stojka. 1933-ban született a steiermarki Kraubathban. Miután a koncentrációs tábort megjárta, piacosként kezdett dolgozni Bécsben és környékén.

Wir leben im Verborgenen (Rejtőzködve élünk, Bécs, 1988) című emlékiratában megkapóan írja le azokat a szenvedéseket, melyekben lánygyermekként az auschwitzi, ravensbrücki és bergen-belseni haláltáborokban része volt. A kötet végeredményben két részből áll: az első egy részletbe bocsátkozó beszélgetés, melyet Karin Berger folytat a szerzővel, a második pedig elbeszélő, vallomásos, mely az *Ist das die ganze Welt?* (Ennyi az egész világ?) címet viseli. Ez a rész egy roma gyermeknek a náciizmus idején megélt tapasztalatait tartalmazza. A gyermek a koncentrációs tábor ijesztő világát a maga sajátos módján éli meg. Sok mindent ért, és sok mindent nem. Jellemző a gyermeki lélekre, hogy a nyomorúságos körülmények közt is talál apró semmiségeket, melyeknek bár néhány pillanatig örülhet. Ironikusnak hat, hogy a rabok azért örülnek az Auschwitzból Ravensbrückbe való átszállíttatásuknak, mert úgy tudják, ott kevesebb a gázkamra...

„Valahol a rámpán egy igazi személyvonat várt ránk.

A tanulmányokat a PONT Kiadó által 2004-ben megjelentetett: Rajko Djuric „A roma irodalom” című könyvéből vettük át, a kiadó szíves hozzájárulásával. Rajko Djuric 1974-ben született a szerbiai Malo Orasje-ben. A romák és szintók történelmének és irodalmának szakértője és kutatója. Jelenleg a romák PEN központjának főtákará.

Nem volt sok vagon, talán négy vagy öt, és padok voltak benne. Kényelmesen el lehetett helyezkedni rajtuk, egyszerűen fenséges volt...”

Persze, minden vagonban három SS-katona állt, géppisztolyaikat a rabokra szegezték, akiknek tilos volt egymás közt beszélniük. „Ezért hát inkább kibámultunk az ablakon. Úgy éreztük, szabadok vagyunk. Igazi embereket láttunk, akik a földön dolgoztak. Egyesek füvet kaszáltak, mások vetettek valamit a jó földbe. Szép barna teheneket láttunk, és igáslovakat, még nyulat is, és vidám, egészséges gyerekeket az édesanyjukkal. Néhány percre minden rosszat elfeledtünk. A vonat lassított, igazi parasztházakat pillantottunk meg, jószágokkal és emberekkel. Számukra a mi vonatunk nem volt különleges, olyan volt, mint bármelyik más vonat.”

A választott perspektíva természetesen maga után vonja a gyermeki nyelvezet használatát. Az író az anya karakterét is részletesen kidolgozza, gondolatait és magatartásformáit is bemutatva. Kétségbeesése, szenvedései mély nyomot hagynak gyermeke lelkében. „Apánk halálhíre megdöbbenett. Olyan keserűség nehezedett ránk, amit nem lehet leírni. Anyám megpróbálta megszerezni az urnát Dachauból apám hamvaival. Végül elérte, hogy postán elküldjék neki. Kezébe fogta az urnát, megrázta, és így jajongott: Vackar, Vackar, benne vagy? Az urna kinyílt, és néhány csontszilánk kiesett belőle. Ezeket anyám belevarrta egy kis zacskóba, s felkötötte a nyakába.”

A három napos halottvirrasztás alatt megérkeztek a nácik, hogy letartóztassák az anyát is, a gyerekeivel, s Auschwitzba vigyék. Az anya addig rimánkodott az SS-katonáknak egy kis haladéért, hogy adhassa meg a végtisztességet a férjének, így azok végül engedtek...

A gyermeklány pontosan megértette, milyen megaláztatásoknak vetették alá anyját a koncentrációs táborban: „Egy kora reggel két SS-katona jött két kísérelővel, és így szóltak: Gyerünk, igyekezni, a mosdóba mentek!” Az SS-katonák nem mentek ki, csak félrehúzódtak. Szétvetett lábbal álltak, cigarettával szájukban. Bámulták az asszonyokat, szórakoztak. A nagy tülekedésben néhányat kiakasztottak, „véletlenül” rájuk léptek. Egy SS-katona odalépett anyámhoz, s ráfördedt: „Hé, te, mi van a nyakadban?” Letépte anyám nyakából a kis zacskót apám hamvaival, s bedobta a lefolyóba. Aztán arcul csapta anyámat...”

Ez a tragikus mozzanat jól példázza azt a testi-lelki terrort, amit a nácik a koncentrációs táborokban gyakoroltak.

Ceija Stojka, aki a Z 6393 lágerszámot viselte, a *Rejtőzködve élünk* című kötet után a *Reisende auf dieser Welt* (E

világ utazói) című könyvet is megjelentette, Bécsben, 1992-ben.

Bátyja, Karl *Stojka* szintén megírta a náci haláltáborokat. *Auf der ganzen Welt zu Hause* (Az egész világon otthon) című kötete párbeszédese önéletrajz. Karl Stojkát naiv festőként is számon tartjuk.

A jenische² származású *Romedius Mungenst* (sz. 1959) számos költeményt publikált az osztrák sajtóban. Német és jenische nyelven egyaránt ír. A jenische nyelven írt versei ritkaságnak számítanak a roma- és világirodalom. Sajnos egy olyan nyelvjárásról van szó, mely a kihalás szélén áll. Mungenst megpróbálja megőrizni, és verseiben megújítani nyelvét. Visszatérő témái a hontalanság, a társadalmi gyökértelenség, a többségi nemzet elutasító viselkedésén való megütközés, tiltakozás a regresszió

ellen, ami aláássa a romák nemzeti és kulturális identitását.³

A bécsi roma kultúrközpont – *Romano Centro* – szintén vonz néhány alkotót, melyek közül Ilija Jovanovic a legismertebb. A szerbiai Rumska nevű faluban született 1950-ben, 1971 óta Bécsben él. Költeményei folyóiratokban, antológiákban és romákról, azok irodalmáról szóló könyvekben jelentek meg.⁴

JEGYZETEK

1 *Romano Centro. Wien.*

2 *jenische (német nyelvterületen) és yeniche (francia-belga nyelvterületen) névvel olyan nomád csoportokat neveznek meg, melyek cigány eredete nem igazolható (a fordító megjegyzése)*

3 *Heimat- nur ein Gefühl? Tiroler Tageszeitung. Nr. 130. 8 Juni 1993.*

4 *Romane poetongi antologia. Budapest 1995.*

Németország

A romák németországi jelenlétére utaló első írásos feljegyzés 1407-ből való. A krónikákból és a második világháború után megjelent történelmi tanulmányokból kitűnik, hogy sehol olyan mértékben nem üldözték és kínozták őket, mint ebben az országban. Azok száma is itt a legnagyobb, akik az erőszakos bánásmód áldozataként estek.¹ 1500-tól, a romák törvényen kívül való helyezésétől a náci diktatúra végéig tűzzel-vassal üldözték a romákat (szintiket, jenischeket és más nomád csoportokat). Az évkönyvek évről-évre ártatlan romák kivégzéséről adnak hírt.²

Irodalomtudományi művekben olvasható, hogy az ifjú *Goethe* milyen kemény kritikát kapott a *Götz von Berlichingen* című drámájának pozitív cigányképe miatt. A cigány rablók hűsége a sebesült *Götz* iránt, akiért az életüket is kockáztatták, ellenérzést keltett, az uralkodó közízlés számára elfogadhatatlan volt. Így, habár *Lessing* a darab csúcspontjaként határozta meg a jelenetet, *Goethe* végül inkább átdolgozta.³

A holocaust és a teljes mértékű diszkrimináció idején jószerevével nem beszélhetünk németországi roma és szinti irodalomról, művészetekről. Számos roma ma is azzal a tudattal él, hogy anyanyelvét a nyilvánosság előtt tilos használnia, ez pedig azt bizonyítja, milyen mély sebet ejtettek lelkükben a náci diktatúra idején átélt traumák. A negatív tapasztalatok hatása az irodalomban is egyértelműen felfedezhető.

A romák és szintik első egyesületei csupán a 20. század hetvenes éveiben jöttek létre, azzal a megfogalmazott céllal, hogy óvják a romák emberi és állampolgári jogait. Ugyancsak ebben az időszakban jelentek meg az első könyvek roma szerzők tollából, mely könyvek főként internálótáborokat megjárt romák visszaemlékezéseit tartalmazzák.

Philomena Franz (sz. 1922) *Zwischen Liebe und Haß* (Szeretet és gyűlölet közt, Freiburg-Basel-Wien 1985) címmel jelentette meg könyvét, a német publicista, *Reinhold Lehmann* előszavával és a berlini *Antisemitizmus Kutató Központ* igazgatójának, *Wolfgang Benz*nek a

közreműködésével. Ez a kötet Németországban ez idáig a legismertebb a roma szerzők könyvei közül.

Természetesen számos más roma szerző is feldolgozta a holocaust témáját. *Philomena Franz* könyve három fejezetre tagolódik. A *Gyermekkorom* és *Az én holocaustom* című részekhez *Reinhold Lehmann* egy harmadikat csatolt, *Újrakezdés* címen, melyben *Philomena Franz* 1945 utáni életéről értekeznek.

Philomena Franz az egyetlen szinti Németországban, aki pokoljárását megörökítette. A könyv tehát egyedülállóságában is értékes a roma irodalomtörténet számára.

Előszavában *Reinhold Lehmann* a német kormány által 1945 után foganatosított jóvátételi intézkedésekről beszél. A kiutalt összegek nevetségesen alacsonyak voltak az elszenvedett testi-lelki bántalmakhoz képest: *Philomena Franz* például 3500 német márkát kapott.

Wolfgang Benz tanulmányában az előítélettől az ultranacionalista gyűlölködésig, üldöztetésig és tömeggyilkosságig vezető útról értekeznek.

Philomena Franz másik (sorrend szerint az első) könyve *Zigeunermärchen* (Cigánymesék) címmel jelent meg Bonnban, 1989-ben.

Josef Muscha Müller 2002-ben *Und weinen darf ich auch nicht...* (És már sírom sem szabad...) címmel megjelent önéletrajzában azokról a korlátozó és megsemmisítő intézkedésekről és törekvésekről beszél, melyeket roma gyermekként, serdülőként a harmadik birodalomban át kellett élnie. 1932-ben született, gyámszülőknél nevelkedett, édesanyját és édesapját – németországi szintik – sosem ismerte, mint ahogy ikertestvérét sem. Tizenkét éves korában *Himmler* rendelkezésére sterilizálták, és a *Bergen-Belsen-i* koncentrációs táborba akarták deportálni, azonban az *Edelweiss* underground szervezetnek melynek nevelőapja is tagja volt – sikerült ezt megakadályozni: azáltal, hogy a gyermeket egészen a háború végéig rejtgették.

Frithjof Hoffmann 1937-ben született *Dievenow*/

Pommern-ben. Gyermek- és ifjúéveit Prágában és Hildesheimban töltötte. Középiskolai tanulmányai után vendéglőben dolgozott és egy turisztikai szakiskolába járt. Ezt követően hét évig hajón szolgált: szakácsként és pénztárosként. 1978-ban Katarban áttért az iszlám vallásra, és a Tareq *Abdullah* muzulmán nevet kapta.

Lyrische Gedanken (Lírai gondolatok) című könyve 1996-ban jelent meg, Neusterlitzben. Utazási élményeit foglalja össze, ugyanakkor múltjára visszautalva gyökereit keresi. Versei és prózai művei különböző antológiákban is megtalálhatók, például a németországi nem német szerzők gyűjteményes kötetében, a *La-La lyrik* (La-la líra, 1992), *Auslese* (Válogatás, 1993 és 1994) és *Fremd unter Fremden* (Idegen az idegenek közt, 1995) címűekben.

Melani Spitta (sz. 1946) írta Katrin Seybold számos dokumentumfilmjének forgatókönyvét. Seybold filmjeiben azokat a szenvedéseket, megaláztatásokat örökítette meg, melyeket a náciizmus idején éltek át a romák, ugyanakkor a háború utáni mindennapjaikat is megfilmesítette: *Schimpf uns nicht Zigeuner* (Ne gúnyolj cigánynak! 1981), *Es ging Tag und Nacht, liebes Kind* (Nappalok és éjék múltak, gyermekem, 1982), *Das falsche Wort* (Hamis szó, 1986). Ezek a filmek díjakban és elismerő kritikában részesültek.

Philomena Franz, Tareq Abdullah és Melanie Spitta a németországi szinti irodalom legjelentősebb képviselői.⁵ Jugoszlávia szétesése óta Németországban él és dolgozik számos szerbiai és montenegrói származású roma író. Ilyen módon megújult a németországi roma és szinti irodalom, és új forrásokból táplálkozik. A ber-

lini roma PEN-központ megalapítása óta – mely majdnem az összes németországi roma alkotót tömöríti, kedvező adminisztratív feltételeket biztosítva – az irodalmi élet, mely korábban lemaradást mutatott más országok roma irodalmához képest, fejlődésnek indult.

JEGYZETEK

1 T. Zülch: *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt*. Reinbeck 1979.

J. S. Hohmann: *Bekämpfung des Zigeunerwesens*. Frankfurt a. M. 1988

U. König: *Sinti und Roma unter dem Nationalsozialismus*. Bochum 1989.

M. Zimmermann: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet*. Essen 1989.

M. Krausnick: *Wo sind sie hingekommen?* Gerlingen 1995.

2 R. Gilsenbach: *Weltchronic die Zigeuner*. Frankfurt a. M. 1994.

3 W. Ebhardt: *Die Zigeuner in der hochdeutschen Literatur bis zu Goethes „Goetz von Berlichigen“*. Allendorf a. d. Werra, 1928.

G. E. Lessing: *Laokoon oder die Grenzen der Malerei und Poesie*. Stuttgart 1982.

4 M. Krausnick: *Da wollten wir frei sein*. Weinheim-Basel 1983.

R. Gilsenbach: *Oh Django, sing deinen Zorn*. Berlin 1993.

A. Tuckermann: *Muscha*. München 1994.

5 Megjegyzendő, hogy a legrégebbi roma szövegek (levelek) szerzői rabok. Ulrich Friedrich Opfermann, a *Daß sie den Zigeuner-Habit nicht ablegen* (Frankfurt a. M. 1996) című könyv szerzője megtalálta a híres Peter Basslernek az arnsbergi börtönben írt levelét, ahová 1741-ben számos romát bezártak. A második levél 1755-ös keltezésű, első ízben a *Beytrag zur Rotwelschen Grammatik* című kiadványban tették közzé, majd A. F. Pott *Die Zigeuner in Europa und Asien* (Halle 1985) című könyvében.

Svájc azon európai országok egyike, melyekben csak nagyon kisszámú roma él. Etnográfusok becslései szerint hozzávetőlegesen 6-7000 jenisch lakik itt. Jenisch származású a jelenkori roma irodalom egyik legjelentősebb írónöje, Mariella Mehr is.

Mariella Mehr 1947-ben született Zürichben. Jenische származású szülei „az országút gyermekei” voltak, akiket a svájci hatóságok erőszakos és embertelen módon „szocializáltak”. Mariella Mehr gyermekként tizenhat nevelőközpontot járt meg, és öt pszichiáter gondozását „élvezte”. Később tizenkilenc hónapra börtönbe került, mert egy olyan romához akart feleségül menni, aki nem nyerte el a nevelői tetszését.

Ez a talpraesett és okos asszony *Steinzeit* (Kőidő) című önéletrajzi regényében – mely 1981-ben jelent meg Bernben, és eddig hét kiadást ért meg – részletesen leírja hányatott életútját, melynek irányát áthághatatlan korlátok határozták meg.

Ezt a regényt 1983-ban az *In diesem Traum schlendert ein roter Findling* (Ebben az álomban egy vörös lelenc kőszál) című verseskötet, 1984-ben a *Das Licht der Frau* (Az asszony fénye) című regény, 1985-ben a *Kinder der Landstraße* (Az országút gyermeke) című dráma, 1990-ben a *Rückblitze* (Visszavillanások) című esszékötet, 1992-ben és 1995-ben pedig a *Zeus oder der Zwillingston* (Zeusz) és a *Das Kind* (A gyermek) című regények követték.

Mariella Mehr jelenleg a *Kreuz* (Kereszt) című regényén dolgozik. Legnagyobb olvasói sikernek a *Steinzeit* (Kőidő) című regénye örvendett, a kritikusok is ezt részesítették a legpozitívabb fogadtatásban. Az alábbiakban a számos recenzió közül a H. U. Ellenbergeréből idézünk: „Fáradhatatlan energiával és tárgyismerettel mozgatja Mariella Mehr a birtokában lévő nyelvi anyagot, a romák áldozatokkal teli életét körvonalazva, hogy ugyanakkor arról a hatalomról is szót ejtsen, mely az áldozatokat követeli. Ifjúkorának szenvedései, a kízó szeretethiány, a hatalom, a szadizmus, illetve az ezek ellen való reménytelen küzdelem mind megelevenedik a könyv lapjain. A *Steinzeit* (Kőidő) az a regény, mely kíméletlen módon leleplezi közép-európai jóléti társadalmunkat, toleranciamentes, szadista közegként ábrázolja, mely a normáknak nem megfelelő állampolgároknak biztosít ugyan elzárt intézeteket, de emberszámba nem hajlandó venni őket.”

Maga a szerző a következőképpen írja körül a könyvében boncolgatott alapdilemmát: „Csupán anyanyelvem, a jenisch miatt vagyok jenisch, az antropológia és a fajhigiénia szaknyelve szerint nem letelepedett, aszociális egyén, vagy legalábbis egy aszociális, vándoréletet élő törzs örökségének hordozója, tehát egy vágáns, alacsonyabb rendű, aki össznépi szempontból káros, morálisan gyengeelméjű, naplopó, aki képtelen beilleszkedni, veszélyes a társadalomra nézve, notórius kóborló, értéktelen, dologkerülő, szexuálisan elhanyagolt, pszichopata, aki abba a bagázsba tartozik,

melyet Hitler jogosan záratott be és tett ártalmatlanná. A mindennapokban sem én, sem testvéreim nem érezhettük, és nem is mondhattuk ki, hogy mi is egy 'igazi' nép fiai vagyunk, és, hogy ennek a népnek a neve jenisch.”

A jenischek gondjairól, saját családjának problémáiról meghatározott módon beszél *Im Gehen Sterben* (A halálba tartva, 1989) című művében is. A szerző dacos, provokatív művei érzékeny társadalomkritikájukkal, valóság-látásukkal nagy népszerűségnek örvendenek az olvasók körében. Így a *Die Kinder der Landstraße* (Az országút gyermekei, 1987) című, dokumentumjellegű műve, valamint a *Zeus oder der Zwillingston* (Zeusz, 1994) című regénye is sikerműnek nevezhető.

Die Kinder der Landstraße (Az országút gyermekei) című művében Mehr leleplezi a *Pro Juventute* nevű szervezet jól álcázott romaellenes mesterkedéseit: az 1930-as évektől kezdve, azzal a jelszóval, hogy a roma gyermekeknek is meg kell adni a normális, letelepedett élet lehetőségét, a jóléti neveltetést, erőszakkal elszakították őket szüleiktől, gyermekotthonokba dugták őket, az anyákat pszichiátriai klinikákba utalták, az apákat pedig kényszermunkára fogták, így „szocializálva” őket.

Ezek a tények képezik a *Zeus oder der Zwillingston* (Zeusz) című regény kiindulópontját is, mely mesterien ötvözi a mitológiai motívumokat a jelen sajátos problémáival. A cselekmény egy pszichiátriai klinikán játszódik le, Mehr két páciens, Zeusz és Rosa Zwiebelbuch elválaszthatatlanul összefonódó sorsát rajzolja meg. Miután az többször erőszakoskodik vele, és megalázza, Rosa megöli Zeuszt, a hatalomvágy és zsarnokoskodás megtestesítőjét, hogy megmentse életét. A klinikán a pácienseket tárgyként kezelik. Mehr kendőzetlenül kimondja, hogy a svájci klinikák a politika kiszolgálói, eszközei. Elítéli az orvosok hatalmát, akik önkényesen eldönthetik, mi a „normális”, és mi nem.

A regény tehát erőteljesen társadalomkritikai jellegű, nemcsak feltárja, takargatás nélkül felmutatja a problémákat, a visszaéléseket, hanem azok azonnali megszüntetését, a bajok orvoslását követeli.

Mariella Mehr nem csupán jelentős prózaíró, hanem tehetséges költő is. Az *In diesem Traum schlendert ein roter Findling* (Ebben az álomban egy vörös lelenc kőszál, 1983) című verseskötete belső világának tükrö. A *Reiseberichte* (Utínapló) című versfolyam magányos utazója „Ikarusz könnyeivel” a szemében próbál meg áthatalni „a világ sötétjén”:

tűzeső	én kékmadár
dobolt az agyamban	szárnyam leszegtem
tüske lettem	szemmel vertek
rózsatövis	kacajt szürcsöltem
piros kehely	szakadék előtt
színiültig keserű mézzel	az idő fekete hurkát

nyakamba dobták
a tűzfolyó fölé
kergettem magam
a széttört gondolatok

menekülő szavak
billogként égtek belém
hol szívárványod
nekem virágzik

mely gondolatomat csendben nyújtja
darabokra törnek a szavak
a távlat nélküli remények
dobra verésében
fájdalomtalanul”

Mehr, aki később újabb verseskötéssel jelentkezik, saját fájdalmát a nép fájdalmával azonosítva jeleníti meg:

„a halottak mind összegyűlnek
s sírjaikban otthonra lelnek
kérges tapintású a kéz

Mehr a kortárs roma irodalom legjelentősebb képviselői közé tartozik, annak ellenére, hogy a „roma” szót műveiben egyáltalán nem említi. Az ilyen íróknak köszönhető, mint ő is, hogy a roma irodalom mára megtalálta az őt megillető helyet a világirodalomban, hogy egyenrangúvá vált a többi nép irodalmával.

Olaszország

Itália félszigetén a 14. század kezdetétől élnek romák, de értelmiségiek, írók és képzőművészek csak a huszadik század második felében léptek ki körükből és váltak ismertté.

Santino Spinelli (sz. 1964) az olaszországi kortárs roma irodalom legjelentősebb képviselője. Tanulmányai befejeztével számos könyvet jelentetett meg, melyek közül a *Romanipe – Ziganita* (Lanciano 1993) a legjelentősebb.

Spinelli költeményeinek inspirációs forrása főként a roma történelem és hagyomány. *Auschwitz*¹ című verse számos antológiában és holocaust-témájú kötetben is megjelent:

Beesett arc,
Kihunyot szemek,
Hideg ajkak,
Csend.

Szétzúzott szív,
Lélegzet nélkül,
Szavak nélkül,
Könnyek nélkül.

Spinelli 1992 óta minden évben szervez az olaszországi Lancianóban egy roma kultúrifestivált. Ez a rendezvény lehetőséget nyújt az európai roma írók számára a találkozásra, tapasztalat- és gondolatcserére.²

Az olaszországi roma irodalom képviselői közt Olimpio Cari,³ Vittorio Mayer Pasquale és Paola Schöpf

nevét is meg kell említenünk. A pillanatnyiséget megragadó hangulatköltészet művelői ők, a lét, a mulandóság, a halál kérdéseivel foglalkoznak, az elveszett szabadságról, a föld ölében meglehetően nyugalomról, a hazáról, annak színeiről és illatairól írnak, egyetemessé téve a romák mindennapjaiból merített témákat.

Az olaszországi roma irodalomra jelenleg is jellemző a szóbeliség: számos alkalmi költemény hangzik el ünnepeken, melyeket utólag mások lejegyeznek. A

néphagyományból táplálkozó, fantasztikus motívumokra épülő kisepikai művek, elbeszélések szintén szájhagyomány útján terjednek.

JEGYZETEK

1 In: *Gili Romani. Róma 1988.*

2 *Baxtalo drom. Antologia delle migliori opere del 4 Concoros Artistico Internazionale „Amico Rom”. Lanciano 1997.*

3 *Cari: Le immagini di mauso. In: Lacio drom. 1/1991.*

Alle porte della cita. In: Lacio drom. 2-3/1994.

Franciaország

Franciaországban 1419 óta élnek romák, itteni múltjukat a francia kutatók részletesen vizsgálták, feltárták. Alapműnek tekinthetők Francois *de Vaux de Voletier Les Tsiganes dans l'ancienne France* (Cigányok a régi Franciaországban, 1961) és *Mille ans d'histoire des Tsiganes* (Ezer év cigánytörténelem, 1970) című munkái.

Mivel tehát a franciaországi romák története jól körvonalazott, nem szükséges demográfiai, társadalomtörténeti összefoglalót készítenünk, csupán az irodalmiság kérdéseivel kell foglalkoznunk.

Szinte nyilvánvaló, hogy a romák élete számos francia író és képzőművész számára – akár csak más országok alkotói esetében – szolgált ihletforrásként. Ennek ellenére évszázadoknak – pontosabban 520 évnek – kellett eltelnie az első roma irodalmár színre lépéséig.

Mateo Maximoffról van szó, az egyetlen ismert franciaországi roma íróról. *Descartes* híres mondását, *cogito ergo sum*, így parafrázálta Maximoff: „Írok, tehát vagyok”. Számára az írás az önkifejezés, a belső szabadság megvalósításának egyetlen eszköze volt, annál is inkább, mivel sajátos maximáját nem séta közben fogalmazta meg, mint Descartes, hanem a börtönben, ahol büntetését töltötte.

Maximoff mellett a franciaországi roma irodalom úttörői közt még említésre érdemesek: a lírikus Sandra *Jayat*, kinek *Lunes nomades* (A nomádok holdja, 1984) című kötete rendkívül pozitív fogadtatásban részesült; Vania *De Gila-Kohanowski* a *L'ame tsigane* (A cigányok lelke, 1992) című regényével, és JeanLouis *Tudela*, kinek versei és novellái az *Etudes Tsiganes* című folyóiratban jelentek meg. A filmrendező Tony *Gatlief*ről is szólnunk kell: a gitáros *Django Reinhardt* mellett a franciaországi roma kulturális élet egyik márkajele ő.

Mateo Maximoff 1917-ben született Barcelonában. Anyja, cirkuszi táncosnő, a baszkföldi manusok törzséből való, apja, üstfoltozó, dél-oroszországi származású. Maximoff családja az egész Európán végigvándorló belkesti nemzetséghez tartozott. A közösségben átélt események jelentékenyen befolyásolták Maximoff életútját és írásművészetét. Törzse életének sommáját és személyes sorsának tapasztalatait a *Routes sans Roulottes* (Utak cigányszekerek nélkül) című könyvében foglalta össze.

Az első világháború befejeződése után Maximoff

családja a Párizs közelében létrejött Romainville-ben telepedett le, ahol Mateo Maximoff jelenleg is él és alkot. Mivel már tizennégy éves korában árván maradt, Maximoff arra kényszerült, hogy üstfoltozóként és film-előhívóként keresse meg kenyerét, és gondoskodjon testvéreiről is.

1938-ban, húszévesen Maximoff börtönbe került, mivel részt vett egy, a kelderások és a romanisok közt kirobbant véres összecsapásban. Egy kelderás lány elszöktetése miatt tört ki a vizsály. A kelderások tanácsa úgy döntött, hogy az őket ért szégyen miatt bosszút kell állniuk. Maximoff is részt vett a büntetőakcióban, de mivel a legfiatalabb volt, csak az őrszem szerepét töltötte be, így a bíróságon a legkisebb büntetést szabták ki rá.

Védőügyvédje, Jaques *Isorni* biztatására írta meg a börtönben *Les Ursitory* című regényét. Franciaország náci megszálltsága idején Maximoff – számos más romához hasonlóan – éveket töltött el egy pireneusi koncentrációs táborban.

A *Les Ursitory* (Párcák) című regény, mely csak 1946-ban, a háború után jelenhetett meg, számos más európai nyelven is napvilágot látott. A regényben három női szellemlény jelenik meg, akik az emberek sorsát irányítják. A cselekmény Romániában játszódik, közép-pontjában a kelderások, üstfoltozók egyik csoportja áll. A főszereplő Arniko, Tereina fia. Apja, Finkelo meghalt, pontosan úgy és akkor, ahogy a szellemlények megjósolták neki: esküvője után hat hónapra.

A regény valójában Tereim és Arniko életének története, melyre nagy hatást gyakorolnak a népmesékben is továbbörökölt sorshiedelmek, hagyományok. Ilyen értelemben Maximoff regényében személyes élmények és legendák olvadnak össze, alkotnak új egészet. A könyv ugyanakkor számos adalékkal szolgál a romák társadalmi-kulturális életéről, mindennapjairól. Az olvasó információkat szerezhet a roma hiedelemvilágról, a családnevek jelentéséről, tanúja lehet egyéni sorsfordulóknak, megismerheti a romák szociális berendezkedését, a különböző törzsek közti viszonyt, ellentéteket és szolidaritást, tájékozódhat a roma törvényhozásról, megismerve a roma törzsi bíróságot, a krist. Maximoff tehát úgy követi nyomon hősei életútját, hogy a közösségről is komplex képet nyújt.

Következő regénye, a *Le prix de la liberté* (A szabadság ára) 1955-ben jelent meg. Habár irodalmi értéke kisebb, mint a *Les Ursitory-nak*, a közönség és a kritika ezt is elismeréssel fogadta. Ennek a regénynek is Románia a helyszíne, ezúttal azonban nem a sorshiedelmek képezik a mű kiindulópontját, hanem a történelem. A román Romániában fél évezreden át rabszolgasorban voltak, szabadságküzdelmük csak a 19. században kezdődött el. A regény főhősének, Istvánnak a történetét román történészek is említik, erre a történetmagra épül Maximoff regénye: Istvánt halálra ítélik egy olyan gyilkosságért, melyet valójában nem követett el.

Maximoff harmadik regénye, a *Savina* (1957) a cári Oroszországban és Közép-Európában játszódik le, témája egy balszerencsét hozó szenvedély, a történetalakítást a hagyományos roma törvénykezés szabályai is meghatározzák.

La septième fille (A hetedik lány) 1969-ben jelent meg, a második világháború idején játszódik le egy Földközi-tenger-közeli internálótáborban. A regény cselekménye mindössze néhány napot ölel fel, középpontjában Dharani, egy idős romaasszony áll, akit boszorkányként tartottak számon, s aki halála előtt szeretné átörökíteni hatalmát egy másik asszonyra. A román hiedelme szerint erre a szerepre azonban csak egy család hetedik leánygyermeké alkalmas, s ezt a feltevést pedig csupán Silenka, egy négy esztendőes kislány teljesíti. Dharani kiválasztja őt, és szuggesztívó révén behatol tudatalattijába, hogy átadhassa neki mindazt a tudást, amit száz évig tartó élete során magába gyűjtött. Közben összegzi élete sommáját: boszorkányként szerencsét hozott ugyan néhány emberre, aki hozzá fordult tanácsért, de ennek az volt az ára, hogy ugyanannyi emberre balszerencsét kellett zúdítania. Ő maga sem volt képes a boldogságra: a hatalmas foglya volt, mely ugyanakkor gögössé is tette. Habár vagyonokat szerezhetett volna, aszkétaéletet élt, a szerelem gyönyörét sosem tapasztalta meg, az emberek életébe pedig sokszor félelmet és fájdalmat hozott. A tábor egyik sátrában Tantchi, Silenka apja fekszik, akár egy halott a koporsójában. Hosszú évek óta betegségben szenved, s amint az olvasó később megtudja, a rontás a boszorkány, Dharani műve. Mikor már mindenki azt hiszi, meghalt, váratlanul felemelkedik a halottas ágyról, új életre kel. Az emberek szellemnek, vámpírnak vélik. „Vannak halottak, kiket újra meg kell ölni”, mondja Dharani, és ezúttal valóban végeznek vele. A törzs egyik véne megpróbálja fölfedni, milyen előzményei vannak a lezajlott tragikus eseményeknek. Ő is rendelkezik varázserővel, de ő egész életében a jót kereste. Megpróbálja megtörni Dharani hatalmát, és Silenkát a bűvköréből kivonni. Végül mégis a boszorkány győz, de Tantchi halála után kilenc napra meghal, amikor a hozzátartozók az elhunyt emlékére szertartást tartanak, a pománát. Silenka visszakerül anyjához és testvéreihez, anélkül azonban, hogy tudni lehetne, boszorkánnyá vált-e maga is.

Maximoffnak számos további regénye jelent meg:

La poupée de mameliga (A puliszkababa), *Condamné a survivre* (Túlélésre ítélve), és a *Vingerka*, ugyanakkor elbeszéléskötetek is származnak tollából: a *Dites-le avec des pleurs* (Könnyek közt mondja), a *Ce monde qui n'est pas le mien* (E világ, mely nem az enyém), valamint a *Routes sans roulottes* (Utak cigányszekerek nélkül) című alkotások.

Maximoff néhány vers és tanulmány szerzője is, több művéhez írt elméleti jellegű bevezetőt, például a *Tsigane mon ami* (Barátom, a cigány) címűt, ugyanakkor lefordította romani nyelvre (a kelderások dialektusában) az Újtestamentumot, mely 1995-ben jelent meg *A nevi vastia* címen, a párizsi Biblia-társaságnál.

A román mítoszai, legendái, hiedelmei tükröződnek Maximoff műveiben, s mivel ezek a mítoszok, hiedelmek rokonságot mutatnak a latin-amerikai, indo-európai közvetítésű hiedelemvilággal, szinte természet-szerűnek mondható, hogy átjárhatóság fedezhető fel Maximoff (és más roma írók) világlátása valamint a latin-amerikai szerzők világlátása között. Szellemi örökségük összeköti őket, és hogy olyan irodalmi formák után kutatnak, melyek a nép szellemiségéből eredeztethetők – ha közvetett módon is. Mint ahogy a mesékben, mítoszokban és mondákban is ötvöződik valóság és fikció, úgy a roma szerzők elbeszélés-technikája is e két világ összekapcsolásán alapszik, úgy, hogy mágikus valóságról vagy a reális mágiáról beszélhetünk. Egy olyan világ teremődik meg tehát, melynek lényei magukon hordozzák a „valós csoda” jegyeit. Műveinek néprajzi, etnikai, társadalmi vonatkozásai szervesen egymásra épülnek, a szerző megtalálja az egyensúlyt, így alkotásai egyetemes művészi értékkel rendelkeznek.

Vania De Gila-Kochanowski Litvániában született 1928-ban, jelenleg Párizsban él. Nyelvész, etnopszichológus, jelentős roma nyelvtudományi művek szerzője (*Gypsy studies* – Roma-tanulmányok).

Első szépirodalmi műve, a *Romano atmo* (A cigány lelke) 1992-ben jelent meg. A regény első fejezetében (*Mashkir Romende* – Romák közt) Kochanowski az elődeiről mesél. A második fejezet (*Mashkir Gajende* – Gádzsók közt) a román és litvánok együttéléséről szól, valamint az ebből származó nehézségekről, konfliktusokról. A könyv utolsó részében az 1905-06-os lettországi forradalomról fest hű képet, az eseményeknek románokra gyakorolt hatását vizsgálva.

1996-ban Kochanowski népmese-válogatást adott ki *Le roi des serpents* (A kígyókirály) címen, melyet jegyzetekkel látott el.

Sandra Jayat (sz. 1948) roma lírikus, aki Párizsban egy sor kulturális rendezvényt szervezett, melyeken a közönség a roma képzőművészet és irodalom jelentős alkotásaival ismerkedhetett.

1996 óta Párizsban egyetemi szinten oktatják a romani nyelvet és irodalmat. Remélhetőleg, ez nem csupán egy új roma értelmiségi generáció formálásához járul hozzá, hanem közelebbről a franciaországi román irodalmi életének fellendüléséhez is vezet.

Spanyolországban a 15. század elején telepedtek meg az első roma csoportok. A hatóságok nem nézték jó szemmel őket, a 16. században el is kezdődött kitoloncolásuk, üldöztetésük, melynek tényeit mind a spanyol, mind a spanyolországi roma irodalom megörökítette.

A spanyolországi roma irodalom legjelentősebb képviselője, José Heredia *Maya* 1947-ben született a granadai Albuñuelas nevű helységben. Miután az egyetemen spanyol irodalmat tanult, életét a flamenco tanulmányozásának szentelte, jelenleg a Granadai Egyetem flamenco-tanszékének egyik vezető professzora. Első verseskötve 1973-ban jelent meg *Penar Ocono* címmel. Ezt olyan kötetek követték, mint a *Poemas indenfensos* (Védtelen versek, 1973), a *Camelamos naquerar* (Beszélni akarunk, 1976), a *Charol* (Csillogás, 1983), a *Macama jonda* (Mély ének, 1983), a *Sueno terral* (1990), a *Bitácora del padre* (1997) és az *Un gitano de ley* (Egy igazi cigány, 1997).

Nevét leginkább a *Camelamos naquerar* (Beszélni akarunk, Granada, 1976) című színdarab tette ismertté. Ebben a drámában Maya – táncos, zenés elemek alkalmazásával – a romák évszázados spanyolországi üldöztetését rajzolja meg. A mű tiltakozás a szolgaság, a nem kívánt gyámkodás és a romák életének romantikus színekben való ábrázolása ellen. Már a cím egyértelművé teszi a darab mondanivalóját, mely a spanyolországi romák követeléseként is értelmezhető: Beszélni akarunk. A mű munkálatai még Francos Todd, a diktátor életében elkezdődtek, néhány szövegrész a cenzúra áldozatává vált. Miután a diktátor meghalt, 1976-ban Granadában sor került a darab ősbemutatójára és azt követően egy turnéra. Az egész ország ünnepelte a mű sikerét; a sajtó kiemelte eme flamenco-darab újdonságát, eredetiségét, valamint a szerző bátorságát: művében burkolatlan politikai üzenetet fogalmazott meg.

Darabja megírásakor Maya konkrét történelmi tényekre támaszkodott. A mű négy felvonásból áll, a részeket négy, különböző korban hozott cigányellenes törvényszöveg választja el egymástól, így a darab gyakorlatilag a 15. századtól egészen a 20. századig végigköveti a cigányüldözés történetét. Az alaphangulatot a spanyol király 1499-ben kiadott rendelete adja meg: „Megparancsoljuk az egyiptomiaknak és más idegen rézműveseknek, hogy e törvény kihirdetésétől számított hatvan napon belül telepedjenek le, és álljanak annak a főnemesnek a szolgálatába, aki számukra a létfeltételeket biztosítja. Megtiltjuk nekik, hogy csoportokba verődve a korona tartományain belül ide-oda vándoroljanak. Amennyiben mégis ezt teszik, 60 napon belül kiutasítatnak Spanyolországból. Első ízben büntetésként száz korbácsütés jár nekik, másodízben fülük levágatik és örökös száműzetésre ítéltetnek.”

A második felvonást nyitó törvény, melyet V. Fülöp fogalmazott meg 1633-ban, már a romák teljes körű üldözését, elfogását és megölését rendeli el. Egy követ-

kező rendeletben a király azt parancsolja meg, hogy a romákat „a kolostorok szentségéig üldözzék”, a darab végén pedig Guardia Civil, spanyol csendőrfőparancsnok megvetést tükröző parancsa hangzik el: „őrizték a cigányokat kínos pontossággal”.

A darabot tagoló rendeletek külső rálátást biztosítanak a „cigányproblémára”, maga a főszöveg azonban belső perspektívájú, személyes átéltség jellemzi. A mű valójában Maya személyes panasza, vádirata, melyet versbetéteken és a flamenco népszerű dallamain keresztül közvetít. A költemények jó része a szerző *Penar Ocono* című verseskötveiből vannak átvéve, színpadra alkalmazva. A dalok és versek fájdalomról, félelemről, a magára hagyottságról és az emberek sebezhetőségéről szólnak. Mély líraiságukkal ellentétben állnak a törvényszövegek hűvös, tárgyilagos stílusával. A perspektívák váltakoztatásával Maya felerősíti műve problematizáló alapkijelentésének súlyát, azt, hogy a romáknak Spanyolországban évszázadokon át faji megkülönböztetésben és üldöztetésben volt részük.

Az 1499-es dekrétumra az *Después vino el destierro* (Es aztán következett a számkivetés) című poéma felel, kontraszthatást keltve:

*S anélkül, hogy tudták volna, miért,
Rájuk szállt a számkivetés átka.
Mindig is vándormadarak voltak,
Mindenhol megvetett hazátlanok,
Minden királyságból kiüldözöttek,
Vérszomjas bandáktól megkínzottak,
Gonosz rendeletektől kísértettek.
Dühös,
fájdalmas
ostorcsapások
kísérték őket
Indiától a véres horizonton.
Szenvedés,
Korbács,
Gúny,
Kacaj.
Isten, ha felemelte hangját,
Csak a pápákat, katolikus királyokat,
Kancellárokat segítette,
A félelem verejtékét felszívni,
Az ezerévnnyi szenvedés
nyomait eltüntetni.
Nem emlékszem egyetlen fáradt kéz
bátorító szorítására,
Csak a korbácsra,
Habzó szájak tajtékára,
Ahogy megpróbálták
idegen ritmusokat
húsomban égetni.*

A poéma szövegébe népszerű flamenco-betétek vannak beiktatva: „Évezredekkel ezelőtt születtem, amikor lassan, az állat lépteiben tágulni kezdett a horizont.”¹¹

Hajdrák Tímea felvételei

Az előtérben lévő kollektív lírai én, aki összehasonlítja a kezdeti világot a maival, évezredekkel ezelőtt született, tehát a roma nép megtestesítője, élettapasztalának sommázója.

A *Camelamos naquerar* című kötet záróverse a színpadi előadásra hangolt *Pon tu cuerpo a tierra* (Feküdj le a földre). Maya szójátékok, alliterációk, ismétlések, hangulatfestő szók segítségével érzékelteti a romák természetközelségét, föld- és holdszeretetét. A személyes szabadság megvalósításának vágya és a kiábrándító valóság hatására megszólaló reményvesztettség panasz felel egymással.

Hogy mennyire erős volt a rasszizmus Spanyolországban, jól bizonyítja az a tény is, hogy hány alkalommal történtek zavargások a darab turnéja során: az akkor még viszonylag ismeretlen *Partido Racial Democrático* nevű szervezet bombariadókkal, utcai tüntetésekkel bojkottált jó néhány bemutatót. „Ki a cigányokkal!”, „Ma megdöglik minden cigány disznó!”, „Éljen a cigányok nélküli Spanyolország!”, „Éljen Krisztus, a király!” – ilyen, és ehhez hasonló feliratokban foglalták össze célkitűzéseiket a PRD tagjai.²

Jelentősen erősebbek voltak azonban a pozitív reakciók: a darabot ünnepelve fogadta minden roma közösség, roma-egyesületek jöttek létre, politikusok szólaltak meg, elkezdődtek a tárgyalások a kormány képviselőivel a romák szociális helyzetének javításáért. Ami

szintén nagyon lényeges: a spanyol átlagemberek többsége ekkor hallott először a romák kultúrájáról, eredetükről, ismerkedett meg hagyományaikkal, problémáikkal.

Az *Un gitano de ley* (Granada 1997) című oratórium szintén nagy sikert aratott. Ebben a szerző a II. János Pál pápa által 1997-ben mártírrá avatott spanyolországi roma, Ceferino Giménez Malla életét és szenvedéstörténetét írja le.

Maya lírai költeményei is nagy jelentőséggel bírnak. A főként hagyományokból és népzeneből ihletődött versek a romák mindennapjait és szenvedését írják le, és azt sugallják, hogy ez a nép a zenéje és tánca nélkül nem létezhetne.

A spanyolországi roma irodalom másik jelentős képviselője az 1965-ben, Madridban született Joaquín Albaicín. Főiskolai tanulmányai óta különböző spanyol lapoknál dolgozik. Számos könyv szerzője, melyek közül az 1993-ban Barcelonában megjelent *La serpiente terrenal* (A földkígyó) című novelláskötet és az 1997-es *En pos de Sol* (A nap háta mögött) jelentősebbek. Ez utóbbiban Albaicín mítoszok és mondák foglalatában a roma nép történelmét és életét ábrázolja.

JEGYZETEK

1 *Camelamos naquerar*. 14. old.

2 T. Trenas: *Los „guerilleros” contra los gitanos*. In: *Gaceta ilustrada*, 6 Juni. 1976.

Angliába az első roma csoportok 1430-1440 között érkeztek meg, hajókkal, Hollandiából. „India illatát” hozták magukkal, évtizedekkel azelőtt, hogy a portugál hajós, Vasco da Gama (1469-1524) felfedezte Indiát (1498), s az angolok gyarmatosították a félszigetet.

A tizenhatodik századtól elkezdődött a romák üldözése Angliában, sokan az akasztófán végezték. VIII. Henrik (1509-1547) szigorú romaellenes intézkedéseket fogatosított. Érdekes tény, hogy ebben az időszakban élt Angliában Thomas Morus, aki híres művében, az *Utópiában* az utópikus szocializmus elveit fekteti le, és a jogegyenlőség, a faji diszkrimináció megszüntetése mellett emel szót. Ennek ismeretében még ironikusabban hatnak a romaüldözés olyan tényei, mint az 1596-os Yorkshire-i akasztás, amikor 106 roma végezte bitófán az életét. Az abszurd és értelmetlen vád szerint Rómából érkező katolikus papokat tartottak fogva.

Irodalomtörténetesek feltételezése szerint az angliai roma irodalom atyja John Bunyan (1628-1688), a híres *The pilgrim's progress* (Zarándokút) szerzője.

Apja félig-letelepedett életmódot folytatott, mint az üstfoltozók nagyobb része. A család rossz anyagi helyzete ellenére Bunyant a szülei beírták a bedfordi iskolába, ahol írni-olvasni tanították. Gyermekek és ifjúkorát – amint ő maga emlékszik – a bántalmak és a bizalmatlanság határozták meg: „Bárhová fordultam, igazságtalanságban volt részem, és ez annyira rátelepedett a szívemre, annyira meghatározta életemet és magatartásomat, hogy átokban, Isten szent nevének káromlásában nemigen tett túl rajtam senki.”

Tizenhét évesen katona lett Cromwell hadseregében, majd miután onnan kilépett, feleségül vett egy szegény, vallásos árvaleányt. Felesége türelmes intellemei olyan nagy hatással voltak rá, hogy kezdett járni istentiszteletre, Bibliát vett a kezébe, egyszerűen istenfélő életet élt. 1653-ban tagja lett a bedfordi baptista gyülekezetnek. A közösség rövidesen rájött, hogy Bunyan égadta erővel rendelkezik, mellyel az embereket imára buzdítja, az igaz útra tereli, és prédikátorukká választották. Beszédeinek híre elérte a környékbeli településeket, így több százan érkeztek, hogy meghallgathassák. Később Bunyan az üstfoltozó mesterséget összekapcsolta a prédikátorsággal: vándorútjai során beszédeket mondott, valahányszor alkalom adódott rá: erdőkben, csűrökben, a mezőn, olykor egy-egy templomban is. Cromwell és fia, Richard uralkodása alatt szabadon, veszélytelenül színre léphetett, mint laikus prédikátor. Ebben az időszakban kezdte el szépírói tevékenységét is.

1660-ban trónra lépett II. Károly, aki apja, I. Károly trónfosztása után Franciaországba menekült. A frissen megkoronázott király vallásszabadságot hirdetett, kinyilatkozva, hogy türelemmel fog viseltetni a hivatalos egyházrend mellett felbukkanó minden olyan felekezet iránt, mely nem zavarja a királyság békéjét. A vallásszabadság reménye azonban szerte-

foszlott, a régi büntetőtörvények még szigorúbbak lettek, újakkal egészültek ki, a hatalom emberei kegyetlenül lecsaptak azokra, akik nem a püspöki katolikus egyház kötelékébe tartoztak. Így a baptista hívek is csak titokban, életük kockáztatása árán gyülekezhetek. Bunyan folytatta prédikátori tevékenységét, de rövidesen elfogták, és törvény elé állították. A vádiratban ez állt: „John Bunyan, bedfordi földműves, egy ideje megátalkodott, ördögi módon távol marad a nyilvános istentisztelettől, és törvényellenes módon ő maga hív össze közösséget, melynek sátáni, istenkáromló prédikációkat tart, urunk és királyunk törvényének ellenében, királyságunk békés alattvalóinak zavarására, szétválasztására.”

A törvénykezés értelmében Bunyantól megvonták a prédikálás jogát, és tizenkét év börtönre ítélték. A fogságban eltöltött évek alatt születtek meg legjelentősebb művei, mint a *Grace Abounding to the Chief of Sinners* (Túlcsorduló kegyesség) című összefoglalt önéletrajza, a hitvallása, és a híres *The Pilgrim's progress*. Élelműve 60 hosszabb-rövidebb írásból áll.

A *The Pilgrim's progress* (Zarándokút) késő középkori szemléletű mű, egy jámbor keresztény kálváriajárását mutatja be. A bűnöktől megtisztult, megtért lélek elhagyja a pusztulás városát, és zarándokútra indul a halhatatlanság felé. Útja során át kell haladnia a megaláztatások és a halál völgyén, a hiúság és a kétségbeesés városán. Különböző allegorikus figurákkal találkozik (akárcsak a középkori misztériumjátékokban), melyek a bűnök, szenvedélyek, az erkölcsösség, szemérem, különböző lelkiállapotok megtestesítői.

A mű az újkori angol irodalom úttörő, világirodalmi rangú alkotása, egyike a legtöbbet fordított könyveknek. Mindezen tényeknél jelentősebb talán az, hogy a *The Pilgrim's progress* megjelenése óta (1678/84) napjainkig számos keresztény ember hitének és vallásosságának formálásában játszott döntő szerepet.

George Borrow (1803-1881) nyelvészeti kutatásainak és irodalomtörténeti tevékenységének eredményeképpen jött létre 1888-ban a *Gypsy Lore Society*, ez a tudós társaság, mely évtizedeken át kutatta a romák kultúráját, és kiadta a *Journal of the Gypsy Lore Society* című folyóiratot. Ennek a folyóiratnak köszönhetően, számos romani nyelvű lírai és prózai mű az utókorra maradt.¹ A folyóirat a roma irodalom európai terjesztéséhez is jelentősen hozzájárult.

Kirk Yetholmot, Borrow munkatársát, Sylvester Boswell², aki a B. C. Smart és H. T. Crofton roma nyelvvel kutatókkal közösen kiadta a *The Dialect of the English Gypsies* (London, 1875) című munkát, Bunyan mellett az angliai roma irodalom pionírjainak nevezhetjük. Az angliai roma irodalom hőskorára nézve számos adalékot találunk George Hall *The Gypsies Parson* (London, 1894) című művében is.

A modern angliai roma irodalom legjelentősebb képviselője Bramwell Glyn Evens-Romany (1877-1943). Életrajzát felesége, Eunice Evens³ írta meg.

Evens-Romany 1934-től a londoni BBC roma-adásának szerkesztője volt, ezen tevékenységének köszönhetően nagy népszerűsége tett szert. Számos tanulmánykötet szerzője, melyek közül az *Out With Romany Once More* (London, 1941), *Out with Romany by the Sea* (London, 1942), *A Romany in the Fields* (Epworth, 1947), *A Romany and Raq* (London, 1949) a legkiemelkedőbbek. Kötetei közül több halála után látott napvilágot.

Evens-Romany-nak gyermekirodalmi művei is vannak, gyermekíróként központi helyet foglal el a roma irodalomtörténetben.

További angliai roma irodalmárként Eli Frankhamot, a *Poems by Eli* (Cambridgeshire, 1972) című verses-

könyv szerzőjét, valamint Tom Odleyt, a *Dirty Gyppo* (Ilfracombe, 1983) szerzőjét kell megemlítenünk. Mindketten autodidakták, akik reális színekben ábrázolják a romák vándorlásait Angliában.

JEGYZETEK

1 A társaság munkatársai nagyszámú roma verset és epikus művet jelentettek meg. Ennek köszönhetően főként Godfrey Charles Leland, Murray Jeannie MacBain (*The Book of a Thousand Poems. Evans 1942.*), és Dora Yates tett szert irodalmi ismertségre.

2 Boswell: *The Book of Boswell. Gollanz 1970.*

– *Gypsy Boy on the Western Front. In: Journal of the Gypsy Lore Society. Nr 52/1973.*

3 Evens: *Trough the Years with Romany. London 1946.*

Svédország és Finnország

A romák svédországi jelenlétéről első ízben 1512-ben történik feljegyzés. Néhány csoport nem sokkal később Finnországba is megérkezett, mely hosszú ideig a svéd királyság része volt.

A romák nemzeti öntudatának ébredése az 1960-as évek végén kezdődött el, ekkor jöttek létre az első kulturális és szociális intézmények.

Katharina Taikon (1928-1994) a legismertebb és legtermékenyebb svédországi roma író, aki főként a gyermekek számára alkotott. Roma népmesék mintájára írt történeteit több kötetbe foglalta, melyek közül a *Zigenerska* (Cigányasszony), a *Förlatt att vi störr* (Elnézést a zavarásért) és a *Katitzi* (Katitzi) a legsikeresebbek.

Wladislaw Jakowic (sz. 1915) példaképe Katharina Taikon. Történeteit romani nyelven írja, *O Tari thaj e Zerfi* (Tari és Zerfi, Borás 1982) című kötete igen népszerű a romák körében.

Veijo Baltzar (sz. 1942) a finnországi roma irodalom legjelentősebb képviselője, világirodalmi rangú író. Egy egész sor regényt írt: a *Polttava tie* (Az égő út, Helsinki 1968), *Verikihlát* (Véres eljegyzés, Helsinki 1969), *Mari* (Mari, Helsinki 1972), *Mustan Saaran kristallipallo* (Fekete Sarah kristálygömbje, Helsinki 1978) és *Musta tango* (Fekete tangó, Helsinki 1990).

Baltzar drámaíróként is maradandót alkotott. Legfontosabb színpadi művei: *Musta rouska* (Fekete ostor), *Taon kivestä hevosen* (Kőlovat faragok), *Rautayöt* (Jeges éjszakák), *Rautaratsut* (jégparipák).¹

Baltzar a szerzője az *Orli* című operának, különböző rádió²- és tévéjátékoknak³, valamint színműveknek.⁴

Dalszövegeire a finn komponista, Toni Edelman írt zenét. Mindezek mellett újságcikkeket, vitairatokat írt, és kiállításokat szervezett.

Első regényével élénk diskurzust bontakoztatott ki Finnországban a romák helyzetéről. Műveiben bírálja a

nyugati civilizáció fejlődési irányát. A pénzzel és hatalommal – a civilizáció eme jelképeivel – szellemi értékeket és célokat állít szembe, s az individuális és társadalmi elidegenedés korában a művészetek összetartó erejére alapoz. Ez nem csupán regényeinek kulcstémája, erre épül az 1995-ben Imatrában, 1997-ben pedig Helsinkiben bemutatott *Orli* című operája is. Alkotásában minduntalan visszatér a roma mítoszokhoz, mondákhoz, rituálékhoz.

További finnországi roma költők: Henry Hedman,⁵ Valfrid Åkerlund és Miranda Vuolasranta.⁶ A finnországi roma irodalom egyedülállóan mondható: habár nagyon kevés roma él az országban, itt jöttek létre e nép legjobb irodalmi alkotásai. Sajnos többségükben finn nyelven íródtak, így mind az európai olvasók többsége, mind a romák többsége számára máig ismeretlenek maradtak. Baltzar regényeinek és drámáinak a főbb európai nyelvekre és romani nyelvre való lefordítása jelentősen hozzájárulna a roma irodalom népszerűsítéséhez és fejlesztéséhez.

JEGYZETEK

1 Az 1992-ben általa alapított, és azóta igazgatott *Romano drom* színházban sorra bemutatásra kerültek darabjai: a *Musta ruoska* (1981), a *Taon kivesta hevosen* (1983), a *Rautayöt* (1984), a *Rautartsut* (1986). 1981-ben Baltzar elnyerte a legfontosabb finn színházi díjat, amit a finn kultuszminiszter adott át neki.

2 Rádióra alkalmazta a *Mustara Saaran kristallipallo* című regényét (Svéd Rádió 1976), 1988-ban megírta a *Djengina* című rádiójátékot a finn Rádió számára.

3 Baltzar írta a következő filmdrámák forgatókönyvét: *Musalaisballadi* – TV I. Helsinki 1976, *Punainen puutarha* – TV I. Helsinki.

4 *Tie, Romano drom színház, 1982; Punain henoven, Romano drom színház, 1983; Mustat kiharat, Romano drom színház, 1985.*

5 Hedman: *Sar me sikkavaa romanes, Helsinki, 1996.*

6 Vuolasranta/Åkerlund: *Romani tsimbako drom, Helsinki 1995.*